

դաւակից էր Վասակայ եւ Տնաց ի Հայաստան։ Ապա յայտնի է՝ թէ այդ Հակասութիւնը պտուղ է գրչագրաց աղաւաղման, զի զժուար է թէ Ղազար ինքնին գործած լինի զայդ։ Զայս կ'ընդունի եւ Տէրպօղոսեան։

Փարպեցւոյ երրորդ սեպականի մէջ (Թ. 7), որ համառօտութիւն է չորրորդ հանրականին, ի պարսա բանտարկեալ նախարարաց ցուցակին, կը տեսնենք երեք նոր իշխաններ՝ որք կը պակասին հանրականին մէջ, եւ հոս կը յիշուին միայն տոհմային անուամբք։ «գիշխանն տանն Վանանդեայ, ... եւ գիշխանն Վնթունեայ, եւ գիշխանն Արցաց»։ Եւ ինչ որ Դրաս Աւարայրի մէջ կը իշխէ Ղազար «Թաթուլ տէր Վանանդայ» (210), որ ըստ Եղիշեայ՝ գլուխ էր երրորդ գնդին (204)։ Եղին մարտի մէջ էր եւ «Տաճատ գեթռնէի» նիգակակից Թաթուլ (Եղ. 173, 204), որ մեկ ներկայացուցիչն էր իւր տոհմին, եւ իւր նշանաւոր դիրքը ցոյց կու տայ՝ թէ նախարարն էր գնթունեայ, Յազկերտի Հրովարտակին պատասխանելու համար հաւաքուած նախարարաց մէջ առաջին անգամ կը յիշուի ի Ղազարայ՝ «տէրն Արցաց Հրահատ» (126), եւ անգամ մ'այլ հոս՝ նորա երրորդ սեպականին մէջ անանուն։ Արդ, գնթունեայ իշխանն ըստ երկուց պատմեաց եւս ընկաւ պատերազմին մէջ, ուստի եւ չէր կրնար ի Պարսկաստան երթալ։ Հետեւաբար սխալ է իւր յիշատակութիւնը Ղազարայ սեպականին մէջ, Եղինը կ'սկսածէի կ'ընէ եւ միւս երկու իշխանաց բանտարգելութիւնն, յորաց զուրկ է չորրորդ հանրականը։ զի եթէ Փարպեցին յիշած լինէր զանոնք, նա զուհ եւ վստահ իւր ընդունած նոր տեղեկութեան վերայ, պիտի յաւելոյր զանոնք հանրականին մէջ եւս՝ զոր կ'առնոյր յԵղիշեայ։ Իսկ նա զգուշացեր է այդ բանէն, ուրիշն երեքն այլ (եւ մին անտարակոյս) եկամուտ են իւր սեպականին մէջ։ Ուստի այս եւս խանգարուեր է ժամանակաւ։

Այսպէս ահա երկու պատմեաց ցանկերու մէջ բարձական կարգի անհամաձայնութիւնքն յառաւ են եկած՝ մասամբ հնդիակաց գրչի ազատութենէն եւ մասամբ գրչագրական փոփոխութիւններէ։ Հետեւաբար բոլորովին անհաստատ է Տէրպօղոսեանի անոնց վերայ հիմնած համոզումն, թէ Եղիշէի պատմութիւնն յետնագոյն ժամանակի զորք է, եւ թէ նորա կարծեցեալ խմբագրիչն եւ Ղազար ունեցեր են երեք օտար եւ քան զիրենք հնազոյն աղբիւրներ՝ նախարարաց ցանկերու համար։

Շարայարեղի

ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ

Ն Ա Ռ Ա Բ Ա Ն

Ազգի մի կրօնից պատմութիւնն՝ նորա քաղաքական եւ բարոյական կենաց զխառնոր կողմերէն մին կը ներկայացընէ՝ վասն զի ո՛ր եւ է զարգացումն՝ մտաւոր, արուեստական կամ ընկերական, սերտ յարնչութիւն ունի կրօնից հետ։ Ինչպէս իրօք եւս կը տեսնեմք, թէ աշխարհիս վերայ Հանճարն եւ արուեստի հրաշակերտք՝ մեծաւ մասամբ կրօնական ներշնչութեանց արդիւնք են։ Դարձեալ, գիտենք ի պատմութենէ, թէ այն ազգերն՝ որոնք մարդկութեան ընդհանուր յառաջագիւ մութեան հոսանքէն բոլորովին զատուած եւ վայրենի վիճակի մէջ ապրեր են, նոցա կրօնական գաղափարներն եւ պաշտամունք երբէք չեն զարգացած, այլ միշտ նոյն ամեւ նաստոր աստիճանի մէջ մնացեր են, որ է նիտապաշտութիւն կամ տարրապաշտութիւն (fetichisme)։ այսպէս եղեր է, օրինակ իմե, Աւստրալիոյ կղզեաց եւ կեդրոնական Ափրիկէի բնակիչք, բնիկ Ամերիկացիք, Լապոնացիք, եւ այլն։ Միեւնչեւ Ասիոյ ժողովուրդք, որք քաղաքականութեան եւ զարգացման նախկին վառարանին շուրջը գտնուեր են, անհամեմատ կերպով զերազանց եւ հոգեւ պաշտ (spiritualiste) կրօնք մ'ունեցեր են։ Ինչպէս եղեր են Ձինացիք, որոնք իբր գեւրազոյն էակ կը ճանաչեն զԹիիեն (երկինք), յորմէ գոյացեր են աշխարհիս հիմնական ութ տարբեր (եթեր, զուտ լուր, զուտ կրակ, կայծակ, հով, հասարակ ջուր, լեռինոս եւ երկիր)։ եւ Հնդիկք՝ որոնք զերազոյն էակ կը ճանաչեն զՆիքրառն, իբր սկիզբն եւ արթիւր ամենայն էութեան եւ կատարելութեան։ Պէտք է դիտել դարձեալ, թէ Հնդիկոս կրօնքն զանազան կերպարանաց ներքեւ կը ներկայանայ մեզ, ըստ որում կը զանազանին ազգերն յիրերայ՝ ծագմամբ, լեզուաւ եւ յատուկ բնաւորութեամբ։ Ինչպէս որ ոչ պակաս ազդեցութիւն ունեցեր են կրօնից վերայ՝ երկրի կլիմայն, աշխարհագրական

դիրքն, տեղական սովորութիւնք եւ ազգին պատմութիւնն¹։

Ամենայն հեթանոս կրօնք երկու դասաւ կարգի կը բաժնուէին, ըստ որում կ'աստուածացանքնէին նոցա կամ բնութիւնք եւ կամ մարդը։ Ամենայն երեւոյթ, իր եւ անձն, որոնք զարմանալի կը թուէին մարդուս, կամ օգուտ մի կ'ընէին եւ կամ սարսափ կ'ազդէին, եւ կամ գաղտնիք մի կը բովանդակէին իրենց մէջ՝ որոց չէր կարող նա հասնել ինքի, կ'անձնատրէր զայնս եւ այլ եւ այլ անուններով, յատկութեամբք եւ պարագաներով կ'աստուածացնէր. եւ այս կերպով ամենայն ինչ աստուածացաւ՝ քայլ, Սևառուծ, ինչպէս գեղեցիկ կ'ընէ Բոսիւէ։

Յատկապէս մեր ազգին գաղով, անասաւորակոյս դից պաշտօնը սկսելէն յառաջ՝ իւր դրանք եւ մերձաւոր ազգաց կրօնքն եւ պաշտամունքը ունեցեր է, մանաւանդ որ իրանեան ցեղին պատկանող ամենաշին ժողովուրդներէն մին է. եւ եթէ եղեր են եւս ազգեր, որոնք քաղաքականօրէն կամ մտաւոր զարգացմամբ ազդեցութիւն ունեցեր են մեր ազգին եւ աշխարհին վերայ, տարակոյս չի կայ թէ նոցա կրօնքն եւս ընդունած են Հայք։ Այդ ազգերն են՝ Ասորիտանայք կամ Փաղդէաշէր, Պարսիք, Վարք եւ Պարթեւք, յորոց ոմանց ազգակիցք եւ գրացիք եղեր են լիզուաւ, եւ այլոց աշխարհաւ, եւ ամենուն միանգամայն մերթ դաշնակիցք եւ մերթ հպատակք եղեր են Հայք։ Ուստի չենք սխալիր, եթէ բանք՝ թէ Հայոց նախնական կրօնքն, յետ ընդհանուր ազգաց սկզբնական կրօնքն եղած է, հուանականաբար եղեր է աստղապաշտոնքին կամ ախտաբք, որ նոյնպէս ամենաշին ժողովրդոց մէջ ընդհանուր կրօնք դարձած էր, ինչպէս Փաղդէացուք, Բաբելոնացուք, Փիւնիկացուք, մասամբ եւս Պարսից մէջ։ Յետոյ յսորդեց կրակապաշտոնքին կամ մազդեզանց տալմունք, որ խաղկապէս Պարսից եւ Վարաց կրօնքն էր, եւ անոնցմէ անցաւ նաեւ առ Հայս։ Քայց յետոյ ժամանակ անցնելով, երբ Պարսից ազդեցութիւնն տկարացաւ Հայաստանի վերայ, մեծին Ազգեսանդրի աշխարհակալութիւններէն յառաջ եւ վերջը, եւ սկսան Հայք Յունաց հետ շփուիլ եւ նոցա ազդեցութիւնը կրել, Հայ կրօնքն այլ կերպարանափոխ եղաւ. վասն զի այնուհետեւ յունական դիք եւ պաշտա-

մունք փայլելով առ Հայս, մարեցին եւ մը թընցուցին արեւուն եւ կրակին պաշտամունքը, մանաւանդ թէ՛ լաւագոյն եւս՝ այդ երկու կրօնքներն ի մի ձուլուեցան ժամանակ մի, ինչպէս յայտնի է մեզ՝ Հին Գողթան տաւ դերու թանկագին նշխարներէն՝ Վահագնի վերայ շինուած Ժանօթ երգէն։ յորում կը ներկայանայ զոգցես Վահագն՝ յունական Հերակլի եւ պարսկային արեւու անձնաւորութիւնները միացուցած։

Ըստ Խորենացույ, — որչափ որ կարելի է փաստելի նորոգ վկայութեան՝ յետ այսչափ հետազոտութեանց եւ նորանոր յարեցուած տարակոյսներու, — Արտաշէս Ա եղաւ՝ որ Յունաստանէն կուռքեր կամ դից արձաններ բերաւ², զորս յետոյ իւր որդին՝ մեծն Տիգրան Բ՝ զետեղեց առանձին հարուստ մեհներց մէջ³. քայց ասոնցմէ յառաջ՝ Արշակունեաց նախահայրն Վաղարշակ՝ արեգական եւ լուսնի արձաններ կանգնեց եւ մեհեաններ շինեց⁴, ինչպէս որ նորա որդին եւս Արշակ Ա՝ ոչ նուազ քան իւր Հայրն՝ պաշտօնաստ եղաւ առ կուռք։ Այսպիսի հետեւի թէ Հայկազունեաց միջոց դիք կամ աստուածոց արձաններ եւ կուռքեր չէին գտնուեր առ Հայս, եւ զիսաւորապէս երկու յիշեալ թագաւորներն եղան (Արտաշէս եւ Տիգրան), որոնք թերեւս ոչ այնչափ կրօնականք՝ քան գեղեցկագիտական զգացմամբ շարժեալ բերին այն արձանները։ Դարձեալ, ըստ ազգային աւանդութեան, Վաղարշակայ ժամանակները մի քանի ազնուական Հնդիկք փախչելով Հայոց երկիրը կանն, իրենց դիքը եւ պաշտօնեաները միասին բերելով. սոքա թագաւորին հրամանաւ Տարսնի մէջ բնակեցան եւ այն կողմերը տարածեցին իրենց աղանդը, եւ այնչափ խոր արմատ ձգեց՝ որ Հայոց մէջ զբիստոնէութիւնը հաստատուելու միջոց երկար եւ բուռն պատերազմներու պէտք եղաւ զայն ջնջելու համար։ Եւ այսպէս Հայ հեթանոս կրօնքին մէջ կը տեսնուի խառնուրդ մի պարսկական, յունական, հնդկական, եւ թերեւս նաեւ՝ Բրիտանոս մէջ կամ մէկուկէս զար յառաջ ստորական կամ եղեակական կրօններու։

Ներկայ գրութիւնս՝ Հայ դիցաբանութեան վերայ (Zur armenischen Götterlehre), Յեւնայի համբաւուար ուսուցչապետ եւ Հայագետ

1. Մ. Խոր. Պատմութիւն Հայոց. Բ, ԺԲ։
2. Անդ. Բ, ԺԳ։
3. Անդ. Բ, Ը։

4. Հ. Գ. Վ. Աւետիս, Հին հասարակ Հայոց. էջ 222։

Հ. Գեղեցիկ երկասիրութիւնն է, յորում ցոյց կու տայ հեղինակն թէ՛ հայ եւ թէ ուրիշ հին ազգերու կրօնքի մասին ունեցած իւր կատարեալ ճմտութիւնը: Նա իրեն ուսումնասիրութեան հիմն դրեր է այն ազգեցու-թիւնքը, զոր դրացի ազգերն ըրեր են Հայոց լեզուին եւ մտաւոր զարգացման վերայ. եւ այդ ազգեցութեան շնորհիւ նոցա կրօնական դաւանանքն եւս այլ եւ այլ փոփոխութեանց ենթակայ եղեր է, մերթ ամփոփուելով եւ մերթ ընդարձակելով նորա սահմանն: Հեղինակն հինգ մասերու կամ գլուխներու բաժներ է իւր գրքովը, ըստ զանազան ազգեցութեան կամ ծագման դից եւ կրօնա-կան պաշտամանց, հետեւեալ կարգով.

ա. իրանեան ազգեցոյթիւն (Der iranische Einfluss). — բ. Պարսի ժազմամբ աստուածք (Gottheiten syrischen Ursprungs). — գ. Ազգային—հայկական աստուածք (Die national-armenischen Gottheiten). — դ. Հելլենական կամ յունական ազգեցոյթիւն (Einfluss des Hellenismus). — ե. Հայկական (հերանոս) աստուածաբանոյթիւն (Armenische Theologie).

Գուցէ բանասէրք իրենց փափաքած նուութիւնը չի տեսնեն առաջիկայ գրութեան մէջ, այլ զէթ նորանոր տեսութիւններ եւ սուր դիտողութիւններ պիտի գտնեն անտարակապ, որոնք՝ թէ եւ ծանօթ առարկայի մի՛ ինչ ինչ մուծ կէտերուն վերայ լոյս սփռելով, պիտի կարող լինին օգտակար ծառայու-թիւն մ'ընել ազգերեւոյս դիցաբանական պատմութեան, որով եւ յարգելի հեղինակն իւր նպատակին հասած պիտի լինի: Արդէն այս նկատմամբ իւրմէ աւելի բան մի պահանջե-լու իրաւունք չունինք, քանի որ Հայ հեթա-նոս կրօնից եւ պաշտամանց ամենատակաւ աղբիւրներ հասեր են ձեռքերնիս, ինչպէս կ'ըսէ նա եւ հեղինակն, եւ ինչ ինչ հարեւանեցի աղբիւրութիւններ աստ անդ ցրուած մեր հին պատմիչներուն մօտ:

Զարմանայի է որ յարգ. հեղինակն հայ դիցաբանութեան վերայ գրողները յիշելով, ինչպէս են, պր. Էմիւն (Recherches sur le paganisme arménien), Հ. Ղ. Վ. Ալեշան (Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց), պր. Մինաս Երազ (Notes sur la mythologie arménienne), բնաւ չի յիշա-տակեր զՀ. Բ. Սարգիսեան, որ թէ եւ առանձին գրքով կամ Հատորով խօսած չէ այդ նիւթին վերայ, սակայն իւր « Ազգաբանագիտոս եւ իւր քաղաքագիտոս ցարտնիքն » գրքին մէջ առանձին գլխով ընդարձակօրէն եւ մանր ուսումնասիրութեամբ գրած է (Փ. Ղ. յէջ 119-157), ուր շատ կէտերու եւ դիտողու-

թեանց մէջ գրեթէ ճշգիւ կը համաձայնի Գեղեցիկի կարծեաց¹:

Հ. Բ. Թորոս.

ՆԵՆՐԻԿ ԳԵԼՁԵՐԻ

ՆԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Դ Ի Յ Ա Ր Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

ԴԻՃԱՆԱԳՐԱՐԱՐ կարգէ զուրս սակաւ եւ ազգաս են այն աղբիւրներն, ուստի կ'առնուի մեր այս տեղեկութիւնները հայ դիցաբանութեան մասին: Բատկապէս դիցաբանական նիւթը վերայ յօրինուած երգեր՝ շատ սակաւ թուով հասեր են ձեռքերնիս, եւ այս՝ դիւրաւ հասկանալի պատճառաց հա-մար: Ինչպէս փռանկաց աեթութեան մէջ, այսպէս նաեւ այս տեղ՝ եկեղեցականաց բուն թշնամութիւնն՝ իւր բովանդակ ուժով եւ աւանդին իրաւամբ պիտի հակադրուի այսպի-սի կրօնական երգերու. վասն զի որպիսի ժա-մանակ որ ժողովրդեան մի սրտին մէջ հաս-տատուի մնայր իւր հայրենի աստուածները հռչակող հին երգոց սիրելի յիշատակն, ոչոյն.

1. Յիշեալ հեղինակաց կամ գրութեանց վե-րայ պէտք ենք յաւելուլ նա եւ 1893 տարւոյ Բազմակիցի մէջ եւ յաշարդարար լոյս տեսած Հայք եւ հայ դիցաբանոյթիւն վերնադրով յո-ղւածները, որոնք կը կազմեն ամբողջական գրութիւն մի, հիմաութեամբ լի, բայց ափսոս որ կրկնատար մնաց նորա հրատարակութիւնն: Հարկ է համարիմ նա եւ ինչիւ, թէ Միաբա-նութեան վախճանած անձինքներէն (Յ 1883 օգոստ.) Հ. Արսէն Սուքերեան, հիմաւ բանա-սէրն եւ քննադատ, առանձին Հատորով մի չի-նած էր Պատմութիւն ազգային դիցաբանութեան, բաւական ընդարձակ, զոր նոյնպէս իւր եր-կաւորած Հայ գրականութեան պատմութեան հետ՝ սկսաւ զաստիճան վանացս ուսումնարա-նին մէջ 1879 տարւոյն սկիզբները: Սակայն, յետ մի քանի ամիսոց, անդուն հիւանդութիւնն — որ եւ Թառամեցուց իւր զաւար հասակը եւ հանճարը — ստիպեց զինքը թողուլ ի ոպառ ուսուցչական եւ դրական առարկէրը, յորում կը խոստանայր մեծ եւ կարեւոր դեր մի խա-ղալ: